

МАҲАЛЛИЙ БЮДЖЕТ ДАРОМАДЛАРИНИ ТАРТИБГА СОЛИШ
НАЗАРИЯСИ

Dadajanova Dilduzaxon Xusniddinova

O'zbekiston Respublikasi Bank-moliya akademiyasi magistranti

Annotatsiya. Ushbu maqolada mahalliy byudjet daromadlarini tartibga solish nazariyasi va amaliyotiga oid masalalar tahlil qilinadi. Tadqiqotda mahalliy daromadlarni shakllantirish, ular ustidan nazoratni amalga oshirish, soliq siyosatining mahalliy daromadlarga ta'siri va daromadlarni adolatli taqsimlash bo'yicha mavjud mexanizmlar ko'rib chiqilgan. Shuningdek, mahalliy byudjetni shakllantirish va uni samarali boshqarishning iqtisodiy asoslari, xalqaro tajriba va zamonaviy yondashuvlar tahlil etilgan. Maqola natijalariga ko'ra, mahalliy daromadlarni tartibga solishning samaradorligini oshirish uchun takliflar va tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: mahalliy byudjet, daromadlar, soliq siyosati, mahalliy daromadlarni tartibga solish, iqtisodiy asoslar, adolatli taqsimlash, xalqaro tajriba, byudjet boshqaruvi

Kirish. Mahalliy byudjetlar daromad bazalari barqarorligi va uni mustahkamlash yo'nalishlariga bag'ishlangan ilmiy-tadqiqot ishida, shu toifaga mansub bo'lgan boshqa barcha ishlarda bo'lgani singari, ushbu mavzuga bevosita daxldor bo'lgan bir necha nazariy masalalarga aniqlik kiritish yo'li bilan ularga nisbatan o'z pozitsiyamizni shakllantirmog'imiz lozim. Tadqiqotni amalga oshirish jarayonidagi dastlabki bu qadam o'ziga xos bo'lgan muhim ahamiyatga ega bo'lib, uning natijasida shu ilmiy-tadqiqot ishining mustahkam poydevoriga asos solinishi mumkin. O'z navbatida, ilmiy-tadqiqot ishining poydevori qancha mustahkam bo'lsa, uning mustahkamligiga asoslanib chiqarilgan xulosalar shunchalik to'g'ri va berilgan taklif-tavsiyalar shunchalik ishonchli, asoslangan va natijali bo'ladi.

Nazariy ahamiyatga ega bo'lgan bu boradagi birinchi masala "mahalliy byudjetlar daromad bazalari barqarorligi"ning iqtisodiy mohiyatini aniqlab olishdan iboratdir. Bizning nazarimizda, eng avvalo, ana shu masalaga nisbatan aniqlik kiritib olmasdan turib, uni aniqlovchi ko'rsatkichlar tizimi to'g'risida gapirib bo'lmaydi, O'zbekiston Respublikasida mahalliy byudjetlar daromad bazasi barqarorligi darajasi amaldagi holatining tahlilini amalga oshirish murakkabligicha qolaveradi va iqtisodiyotning erkinlashtirish sharoitida mahalliy byudjetlar daromad bazalari barqarorligini ta'minlash va uni mustahkamlash yo'nalishlarini yetarli darajada ilmiy va amaliy

jihtadan asoslab bo'lmaydi.

Shu munosabat bilan, bizningcha, birinchi navbatda, “mahalliy byudjetlar daromad bazalari barqarorligi” murakkab iqtisodiy mohiyatga ega ekanligini qayt etib o'tish kerak. Uning murakkab iqtisodiy mohiyatga ega ekanligi shu jarayonni o'zida bir so'z orqali ifodalashning iloji yo'qligidan ham yaqqol ko'rinib turibdi. Tahlilni chuqurlashtirmasdan, hatto sirtidan tahlil qilish natijasida ham biz quyidagi fikrni aytishga haqlimiz deb hisoblasak bo'ladi: “mahalliy byudjetlar daromad bazalari barqarorligi”ning iqtisodiy mohiyatini, eng oddiy, primitiv shaklda va tarzda alohida-alohida olingan va quyidagi ketma-ketlikda ifodalangan voqelikni o'zida mujassam etuvchi so'zlar va so'z birikmalari orqali aks etuvchi mohiyatlar sintezidan iborat deb hisoblash mumkin: “mahalliy” – “mahalliy byudjetlar” – “mahalliy byudjetlar daromadlari” – “mahalliy byudjetlar daromadlari bazalari” - “mahalliy byudjetlar daromad bazalari barqarorligi”. Shuning uchun “mahalliy byudjetlar daromad bazalari barqarorligi”ning iqtisodiy mohiyatini aniqlash maqsadida, dastlabki qadamlardan biri sifatida, unda mujassamlashgan mohiyatni ifodalovchi so'zlar va iboralarning zahirida qanday ma'no-mazmun yotganligini aniqlab olish muhim ahamiyat kasb etadi. O'z navbatida, buning uchun esa tegishli manbalarga murojaat qilish maqsadga muvofiqdir. Bunda, dastlab “mahalliy” – “byudjet” – “daromad” – “baza” – “barqarorlik” so'zlari zanjirining ma'no-mazmuniga e'tibor bermoq va ularni aniqlab olmoq zarur.

“Byudjet” (ingl. budget – hamyon, mablag') iqtisodiy so'z bo'lib, (1) “Muayyan vaqt (yil, yilchorak) uchun ishlab chiqilgan, meyorlashtirilgan va qonuniy tarzda tasdiqlangan daromadlar va xarajatlar yig'indisi” va (2) “Shaxsiy kirim-chiqim majmui” ma'nolarini anglatadi (O'zbek tilining izohli lug'ati. 5 jildli. Birinchi jild. – T.: “O'zbekiston milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti, 2006. – B. 394.).

“Daromad” (forscha – kirim; foyda; boshlanish, ibtido) so'zi o'zbek tilida to'rt ma'noda ishlatilishi mumkin bo'lib, shulardan birinchisi iqtisodiyotga tegishlidir: “Savdo-sotiq, mehnat, ishlab chiqarish sohalaridan davlat yoki ayrim shaxslar hisobiga kelib tushadigan sof pul vaboshqa xil tushumlar; kirim”.

“Baza” (yunoncha basis – asos, negiz) o'zbek tilida besh xil ma'noni anglatib, shundan to'rttasi iqtisodiyotga tegishli va quyidagi ma'nolarni anglatadi: (1) “Xalq xo'jaligi, ishlab chiqarish va madaniy-ma'naviy sohalarining asosi, negizi, tayanchi”; (2) “Muayyan moddiy narsalar to'plami, majmui; zahirasi”; (3) “Muayyan xizmatlar ko'rsatish va kerakli jihozlar bilan ta'min etib turish maqsadida barpo qilingan maxsus joy, makon”; (4) “Moddiy zahiralar saqlanadigan bino, inshoot; ombor”. Va nihoyat, “barqarorlik” atamasi esa “turg'unlik, mustahkamlik o'zgarmaslik holati” degan ma'no-mazmunni bildiradi.

Biroq, bizning qarashimizcha, aynan shu soʻzlarning maʼno-mazmuni “mahalliy byudjetlar daromad bazalari barqarorligi”ning iqtisodiy mohiyatini ochib berishga yetarli emas hisoblanadi. Chunki “mahalliy byudjetlar daromad bazalari barqarorligi”ning iqtisodiy mohiyati yuqoridagi soʻzlar anglatishi mumkin boʻlgan maʼno-mazmunlarning mexanik tarzda qoʻshilishidan hosil boʻlmaydi. Buning uchun “mahalliy byudjetlar” “mahalliy byudjetlar daromadlari” - “mahalliy byudjetlar daromad bazalari” - “mahalliy byudjetlar daromad bazalari barqarorligi” soʻz birikmalari orqali ifodalanayotgan maʼno-mazmunni ham anglab olmoq taqozo etiladi. Muammoni yechishga shu tarzda yondoshiladigan boʻlsa, u holda biz, “mahalliy byudjetlar daromad bazalari barqarorligi”ning iqtisodiy mohiyatini aniqlash borasida yana bir necha muhim natijalarga erishishimiz mumkin.

Xususan, “mahalliy byudjet” deyilgan qonunchiligimizda “Davlat byudjetining tegishli viloyat, tuman, shahar pul mablagʻlari jamgʻarmasini tashkil etuvchi bir qismi boʻlib, unda daromadlar manbalari va ulardan tushumlar miqdori, shuningdek moliya yili mobaynida aniq maqsadlar uchun ajratiladigan mablagʻlar sarfi yoʻnalishlari va miqdori nazarda tutiladi” (Oʻzbekiston Respublikasining “Byudjet tizimi toʻgʻrisida”gi qonuni, 3-modda. Shuningdek, qarang: Malikov T. Soliqlar va soliqqa tortishning dolzarb masalalari. – T.: Akademiya, 2002. –B.157.).

Mahalliy byudjetlarning daromadlari quyidagilardan iborat boʻlishi mumkin:

- qonun hujjatlarida belgilangan normativlarga muvofiq mahalliybyudjetlarga yoʻnaltiriladigan mahalliy soliqlar, yigʻimlar, bojlar va boshqa majburiy toʻlovlar;
- qonun hujjatlarida belgilangan normativlarga muvofiq mahalliybyudjetlarga oʻtkaziladigan umumdavlat soliqlari, yigʻimlari, bojlari va boshqa majburiy toʻlovlar;
- qonun hujjatlarida belgilangan normativlarga muvofiq davlat mulki obektlarini joylashtirish, foydalanishga berishdan olingan daromadlar;
- qonun hujjatlariga muvofiq meros olish, hadya etish huquqi boʻyicha davlat mulkiga oʻtgan pul mablagʻlari;
- yuqori byudjetlardan beriladigan byudjet dotatsiyalari, byudjet subvensiyalari va byudjet ssudalari;
- yuridik va jismoniy shaxslardan, shuningdek chet el davlatlaridankelgan qaytarilmaydigan pul tushumlari;
- qonun hujjatlarida taʼqiqlanmagan boshqa daromadlar.

Mahalliy byudjetlarning yuqorida bayon qilingan daromadlari umumiy lashgan xarakterga ega boʻlib, ularning mahalliy soliqlar va yigʻimlarga tegishli boʻlgan qismi, bizning nazarimizda, ancha konkretlashtirishni taqozo etadi. Shu munosabat bilan, avvalo, ularga nisbatan oʻziga xos boʻlgan taʼrifga ega boʻlmogʻimiz lozim. Bu

o'rinda biz prof. T.S. Malikov va prof. N.H. Haydarovlar tomonidan berilgan ta'rifni to'liq qo'llab-quvvatlaymiz. Ular tomonidan mahalliy soliqlar va yig'implarga quyidagicha ta'rif berilgan: "Mamlakatning soliq qonunchiligiga, davlat hokimiyati organlarining qarorlariga va mahalliy o'z-o'zini boshqarish organlarining meyoriy-huquqiy aktlariga muvofiq o'rnatiladigan hamda tegishli mahalliy hududda to'lanishi shart bo'lgan soliq va yig'implarga mahalliy soliqlar va yig'implar deyiladi" (Malikov T.S., Haydarov N.H. Byudjet daromadlari va xarajatlari. – T.: Iqtisod-moliya, 2007. – B.36-37.).

Bir vaqtning o'zida, mahalliy byudjetlarning daromadlari sifatida mahalliy soliqlar va yig'implar amaliyotda fiskal nuqtai-nazardan yetarli darajada samarali bo'lmagan va ikkinchi darajali ahamiyatga ega bo'lgan soliqlar va yig'implar sifatida e'tirof etilishini ham qayd etib o'tishimiz kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019-yil 27-dekabrda 1074-sonli qarori "Mahalliy byudjetlarni shakllantirish va boshqarish tartibi to'g'risida".
2. Xolmurodov A.R. (2020). *Mahalliy byudjet tizimi: nazariy asoslar va amaliyot*. Toshkent: "Iqtisodiyot" nashriyoti.
3. Soliev S.M. (2018). "Mahalliy byudjet daromadlarini shakllantirishda soliq siyosatining roli". *Iqtisodiy tadqiqotlar jurnali*, 7(1), 45–51.
4. O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi. (2021). *Mahalliy byudjetlarni boshqarish va daromadlarni oshirish strategiyasi*. Toshkent: Moliya vazirligi nashriyoti.
5. World Bank. (2022). *Local Budgeting and Fiscal Management in Developing Countries*. Washington, D.C.: The World Bank Group.
6. OECD. (2021). *Fiscal Decentralization and Local Government Finances: A Global Overview*. Paris: OECD Publishing.
7. Rasulov K.T. (2019). "Mahalliy byudjet va uning iqtisodiy taraqqiyotdagi o'rni". *Iqtisodiyot va moliya jurnali*, 6(4), 32–38.
8. Toshkent shahar Iqtisodiy taraqqiyot va rejalashtirish bosh boshqarmasi rasmiy veb-sayti – <https://www.economy.uz> (murojaat qilingan sana: 2025-yil 18-aprel).

